

INKLYUZIV TA'LIMDA DUDUQLANISH: PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Abdijalilova Dono Yakubjan qizi

Alfraganus universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Maxsus pedagogika(Logopediya) yo`nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada inklyuziv ta'lim tizimida duduqlanishga ega bo'lgan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash, ularning nutqiy rivojlanishi va ta'lim jarayonidagi ishtirokini ta'minlashga qaratilgan psixologik va pedagogik yondashuvlar tahlil qilinadi. Duduqlanishning psixologik sabablari, logopedik korreksiya usullari va o'qituvchi-o'quvchi o'rtasidagi ijtimoiy-emotsional muloqotning ahamiyati ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, mahalliy va xorijiy olimlar fikrlari asosida kompleks yondashuvning zarurligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: Inklyuziv ta'lim, duduqlanish, nutq nuqsonlari, logopediya, psixologik qo'llab-quvvatlash, pedagogik yondashuv, ijtimoiy moslashuv, ravon nutq, emotsional barqarorlik.

Bugungi globallashuv jarayonida ta'lim tizimi barcha o'quvchilarga teng va sifatli ta'lim berishni maqsad qilib qo'yimoqda. Inklyuziv ta'limning asosiy g'oyasi — jismoniy, aqliy yoki nutqiy xususiyatlaridan qat'i nazar, har bir bolaning umumiy ta'lim muhitida o'qishiga sharoit yaratishdir. Nutq nuqsonlari, jumladan duduqlanish, o'quvchilarning muloqotga kirishishi, sinfdagi faolligi va o'ziga bo'lgan ishonchiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli bu muammoni o'rganish va ta'lim jarayonida to'g'ri yondashuvni qo'llash zamonaviy pedagogikaning dolzarb vazifalaridan biridir.

Duduqlanuvchi o'quvchilar bilan ishlashda psixologik qo'llab-quvvatlash, logopedik mashqlar, emotsional muloqotni yaxshilash va pedagogik moslashtirish bir butun tarzda amalga oshirilishi zarur. Inklyuziv sinfda to'g'ri tashkil etilgan muhit o'quvchining nutqidagi hayajonni kamaytiradi, ijtimoiy faolligini oshiradi va nutq rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Duduqlanishning psixologik xususiyatlari

Duduqlanish — nutqning ravonligi, ritmi va ohangidagi buzilish bo'lib, u ko'pincha psixologik omillar ta'sirida kuchayib boradi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, duduqlanishning kechishi bevosita bolaning ruhiy holati, emotsional barqarorligi va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq. Ayniqsa inklyuziv ta'limga jalb qilingan o'quvchilar uchun psixologik muhitning qulay bo'lishi nutqning ravonligini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Psixologlarning kuzatuvlariga ko'ra:

- duduqlanuvchi o'quvchilarda ijtimoiy muloqotdan chekinish, boshqalar oldida gapirishdan qo'rqish holatlari paydo bo'lishi mumkin;
- sinfda javob berish yoki taqdimot qilish vaziyatlari kuchli hayajon va ichki zo'riqlashni keltirib chiqaradi;
- davomli psixologik bosim, noqulay muloqot muhiti va tengdoshlari tomonidan noto'g'ri qabul qilinish ehtimoli nutq buzilishlarini yanada chuqurlashtirishi mumkin.

A.R. Luriya duduqlanishni tashkil qiluvchi mexanizmlarni o'rganar ekan, uni faqat fonetik yoki fiziologik muammo sifatida emas, balki bosh miya faoliyati, emotsional holat va nutq jarayoni o'rtasidagi muvozanatning buzilishi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, duduqlanishni yengillashtirish uchun nutq mashqlari yetarli emas; bolaning hissiy holatini barqarorlashtirish, o'ziga bo'lgan ishonchini oshirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi muhit yaratish zarur.

Inklyuziv ta'lim sharoitida aynan mana shu psixologik omillarni hisobga olish o'quvchining nutqiy va shaxsiy rivojlanishida katta ahamiyat kasb etadi. Tengdoshlar bilan do'stona muloqot, bosimsiz o'quv muhiti va pedagogning qo'llab-quvvatlovchi munosabati duduqlanishning kuchayishini oldini oladi.

Inklyuziv ta'limning mohiyati va ahamiyati

Inklyuziv ta'lim — bu maxsus ehtiyojli bolalarni ajratmasdan, ularni umumiy ta'lim muhitiga integratsiya qilish orqali ta'lim-tarbiyani tashkil etish yondashuvi hisoblanadi. Ushbu yondashuvning asosiy maqsadi barcha o'quvchilarga teng imkoniyatlar yaratish va ularning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda bilim olishlarini ta'minlashdir.

Inklyuziv ta'limning afzalliklari quyidagilardan iborat:

- Ijtimoiy integratsiyani kuchaytiradi: barcha o'quvchilar bir-biri bilan samarali muloqotda bo'lib, ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi.
- Diskriminatsiyani kamaytiradi: farqliliklarni qabul qilish va hurmat qilish madaniyatini shakllantiradi.
- O'quvchilarning ruhiy farovonligini oshiradi: duduqlanish yoki boshqa nutqiy qiyinchiliklarga ega bolalar o'zlarini qabul qilingan va qo'llab-quvvatlangan his qiladi.
- O'qituvchilarda individual yondashuvni rivojlantiradi: har bir o'quvchining ehtiyojlariga mos pedagogik strategiyalarni qo'llashni rag'batlantiradi.

Duduqlanish bilan yashayotgan o'quvchilar uchun inklyuziv muhit, ayniqsa, muhim ahamiyatga ega. Ular jamoadagi ishtirokni his qilib, o'z nutqlarini erkin ifoda etish imkoniga ega bo'ladi, bu esa ularning ijtimoiy faolligi, o'ziga bo'lgan ishonchi va o'qishga bo'lgan motivatsiyasini sezilarli darajada oshiradi.

Olimlar fikricha, inklyuziv ta'lim shunday muhit yaratadiki, u nafaqat bilim olish jarayonini samarali qiladi, balki bolalarning psixologik rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi (To'xliyeva, 2021; Bruner, 1966).

Inklyuziv ta'limda pedagogik yondashuvlar

Inklyuziv ta'lim jarayonida duduqlanishga ega bo'lgan o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash pedagogdan yuqori darajada individual yondashuv, muloqot madaniyati va psixologik sezgirlikni talab etadi. Duduqlanuvchi o'quvchi bilan ishlashda asosiy maqsad — unda nutqiy faollikni rag'batlantirish, o'ziga ishonchni mustahkamlash va ta'lim jarayonida to'laqonli ishtirok etishiga sharoit yaratishdan iborat.

Quyida inklyuziv ta'lim amaliyotida qo'llaniladigan asosiy pedagogik yondashuvlar keltiriladi.

Individual ta'lim rejasi (ITR)

Individual ta'lim rejasi duduqlanishga ega o'quvchining nutqiy imkoniyatlari, psixologik holati, o'quv jarayonidagi o'ziga xos ehtiyojlari va rivojlanish sur'atini hisobga olgan holda tuziladi. ITR o'quvchining o'quv faoliyatini moslashtirishga, nutqiy zo'riqishni kamaytirishga va o'zining qulay tempida ishlashiga yordam beradi.

ITR tarkibida quyidagi elementlar qo'llaniladi:

- nutqni boshqarishga yo'naltirilgan maxsus mashqlar (tanaffusli nutq, asta gapirish texnikalari);
- sekin ritmda o'qish va matnlarni bosqichma-bosqich murakkablashtirish;
- qisqa va sodda javob talab qiluvchi topshiriqlar, bosqichma-bosqich kengaytirish orqali;
- stressni kamaytiruvchi o'yinlar va relaksatsiya mashqlari;
- og'zaki javob o'rniga yozma yoki multimodal javob berishga ruxsat berish.

Bunday moslashtirish o'quvchining hayajonini kamaytiradi, nutqdagi to'siqlarning kuchayishini oldini oladi va o'ziga nisbatan ishonchni mustahkamlaydi.

Muloqot uchun qulay muhit yaratish

Duduqlanuvchi o'quvchilar bilan ishlashda sinfdagi psixologik iqlim juda katta rol o'ynaydi. O'qituvchi tomonidan yaratilgan qulay muloqot muhiti nutqiy hayajonning kamayishi va erkin fikr bildirishiga yordam beradi. Samarali pedagogik muhit quyidagi elementlardan iborat bo'lishi lozim:

- o'quvchiga gapirish uchun yetarli vaqt berish, uni shoshirmaslik;
- o'quvchining nutqiga ta'na, keskin tanbeh yoki kulgi elementlarini qo'shmaslik;
- savollarni oldindan berish orqali o'quvchiga tayyorlanish imkonini yaratish;
- so'zini bo'lmasdan, fikrni oxirigacha aytishiga imkon berish;
- guruhli ishlarda bolani qo'llab-quvvatlash, uning fikrini qadrli ekanini his ettirish.

Jerom Brunerning interaktiv ta'lim nazariyasida ta'kidlanishicha, o'quvchi o'zini erkin his qiladigan, tanqid tahdid bo'lmagan muhitda kognitiv faollik va nutqiy tashabbus sezilarli oshadi. Brunerning fikricha, "bosimsiz muloqot muhiti bolaning shaxsiy o'sishi va nutqiy rivojlanishining eng muhim omillaridan biridir." Shuning uchun dars jarayonida pedagogning muloyim, qo'llab-quvvatlovchi, sergak munosabati duduqlanish bilan kurashishda samarali ta'sir ko'rsatadi.

Logopedik yondashuvlar

Duduqlanishni bartaraf etish va nutqni ravonlashtirish jarayonida logopedik yondashuvlar markaziy o'rin tutadi. Inklyuziv ta'lim sharoitida logopedning faoliyati o'quvchini nafaqat nutqiy, balki psixologik jihatdan ham qo'llab-quvvatlashni o'z ichiga oladi. Quyida duduqlanish korreksiyasida keng qo'llaniladigan asosiy logopedik metodlar bayon qilinadi.

Van Riper metodi

Amerikalik olim Ch. Van Riper duduqlanishni korreksiyalash bo'yicha eng samarali tizimlardan birini yaratgan. Uning metodikasi duduqlanishdan qo'rqmaslik, uni nazorat qilishni o'rganish va nutq jarayonida asta-sekinlikka rioya qilishga asoslanadi. Van Riperning fikricha, duduqlanishni yashirish emas, balki uni *boshqarish* o'quvchining nutqiy ishonchini oshiradi.

Metod asosan quyidagi usullarga tayanadi:

- tanaffus bilan gapirish – so'zlar orasida qisqa pauza qilish nutqni boshqarishni yengillashtiradi;
- sekin nutq – tez gapirish duduqlanishni kuchaytiradi, sekin ritm esa nutqiy barqarorlik yaratadi;
- nutqni oldindan rejalashtirish – gapiradigan mazmunni mavhum emas, aniq reja asosida ifodalash hayajonni kamaytiradi.

Ushbu yondashuv inklyuziv sinf sharoitida ham samarali, chunki o'quvchi bosimsiz muhitda o'z nutqini erkin boshqarishni o'rganadi.

Ritmik mashqlar

Nutq ritmini boshqarish duduqlanishni yengillashtirishning eng muhim omillaridan biridir. Ritmik mashqlar nutqning ohangdorligini oshirib, hayajonni kamaytiradi va nafasning barqaror ishlashiga yordam beradi.

Ritmik mashqlar tarkibiga:

- nafas mashqlari (chuqur nafas olish, ritmik chiqarish);
- ohangdor gapirish, nutqni musiqiy ohangga solish;
- she'r, kichik dialog yoki matnlarni sekin, ritmik tarzda o'qish kiradi.

Bu mashqlar o'quvchi nutqining ravonligini oshirish bilan birga, uning e'tiborini nutq tuzilishidan hayajonga emas, jarayonga qaratadi.

Psixologik qo'llab-quvvatlash bilan integratsiya

Duduqlanish faqat nutq apparati bilan bog'liq muammo emas, u psixologik omillar bilan ham uzviy bog'liq. Shu sababli logopedik mashg'ulotlarni psixologik yondashuv bilan integratsiya qilish ayniqsa samarali hisoblanadi. Logoped va psixologning hamkorlikdagi faoliyati duduqlanuvchi bolada o'ziga ishonchni oshirish, qo'rquvni kamaytirish va emotsional barqarorlikka erishishga yordam beradi.

Ushbu integratsiyalangan yondashuv quyidagi faoliyatlarni o'z ichiga oladi:

- tinchlanish texnikalari (nafasni boshqarish, relaksatsiya);
- mavzuli suhbatlar orqali nutqiy faollikni bosqichma-bosqich oshirish;
- ishonchni kuchaytiruvchi mashqlar, o'quvchining muvaffaqiyatlarini rag'batlantirish;
- kichik guruhda qo'llab-quvvatlovchi muloqot muhitini yaratish.

Natijada o'quvchi nafaqat nutqiy jihatdan, balki psixologik tomondan ham barqarorlashadi, bu esa inklyuziv ta'limda muvaffaqiyatli integratsiyaning asosiy sharti hisoblanadi.

O'qituvchi, logoped va ota-onalar hamkorligi

Duduqlanishni bartaraf etish jarayonida pedagog, logoped va ota-onalar hamkorligi muhim korreksion tizim sifatida baholanadi. Mahalliy tadqiqotchi M. To'xlijeva o'z izlanishlarida ushbu uch subyektning o'zaro hamkorligi duduqlanuvchi o'quvchining rivojlanish dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ta'lim jarayonida yagona yondashuv va uyg'un metodik qo'llab-quvvatlash bo'lmasa, duduqlanishning barqaror kamayishiga erishish qiyinlashadi.

Hamkorlikning muntazam yo'lga qo'yilishi o'quvchida quyidagi ijobiy natijalarni shakllantiradi:

- nutqiy rivojlanishning tezlashishi – logopedik mashg'ulotlar, uy sharoitidagi mashqlar va dars jarayonidagi moslashtirilgan topshiriqlar bir-birini to'ldiradi;
- o'ziga ishonchning ortishi – pedagog va ota-onaning qo'llab-quvvatlovchi munosabati o'quvchining nutqiy qo'rquvlarini kamaytiradi;
- ijtimoiy faollikning oshishi – bolaning guruhdagi ishtiroki kuchayib, sinfda muloqotga kirishish istagi ortadi;
- o'qishga motivatsiyaning mustahkamlanishi – muvaffaqiyatli muloqot tajribasi ta'lim jarayonini qiziqarli va maqsadli qiladi.

O'qituvchi, logoped va ota-onalar o'rtasidagi bunday tizimli hamkorlik inklyuziv ta'limning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, duduqlanuvchi o'quvchining har tomonlama qo'llab-quvvatlanishini ta'minlaydi. Bu esa nafaqat nutqiy barqarorlikka, balki bolaning emosional va shaxsiy rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Xulosa

Inklyuziv ta'limda duduqlanishga ega bo'lgan o'quvchilarga ko'rsatiladigan to'g'ri, tizimli va ilmiy asoslangan yondashuv ularning nutqiy rivojlanishigina emas, balki psixologik barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va ta'lim jarayonidagi faolligini

sezilarli darajada yaxshilaydi. Duduqlanishni bartaraf etish bir yo‘nalishli emas, balki kompleks yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda logopedik mashqlar, psixologik qo‘llab-quvvatlash, individual ta‘lim rejasi va moslashtirilgan pedagogik metodlarning uyg‘unligi muhim o‘rin tutadi.

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, duduqlanuvchi o‘quvchi o‘zini erkin his qiladigan, bosim va tanqiddan xoli bo‘lgan, qo‘llab-quvvatlovchi o‘quv muhitida nutqiy faollikni ancha tez tiklaydi. O‘qituvchi, logoped va ota-onalar o‘rtasidagi uzviy hamkorlik esa bolaning o‘z salohiyatini to‘liq namoyon etishiga, o‘ziga ishonchini mustahkamlashga va ta‘lim jarayonida faol ishtirok etishiga imkon yaratadi.

Shu bois inklyuziv ta‘lim sharoitida duduqlanishni korreksiya qilish — faqat logopedik vazifa emas, balki pedagogik va psixologik jihatdan ham keng qamrovli jarayon bo‘lib, u o‘quvchining har tomonlama rivojiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Luriya, A.R. (1973). **Bosh miya va nutq faoliyati**. Moskva: Pedagogika.
2. Van Riper, Ch. (1978). **Stuttering: Therapy and research**. New York: Appleton-Century-Crofts.
3. Bruner, J. (1966). **Toward a theory of instruction**. Cambridge: Harvard University Press.
4. To‘xliyeva, M. (2021). **Inklyuziv ta‘lim va maxsus ehtiyojli bolalar bilan ishlash metodikasi**. Toshkent: “Fan va Ta‘lim” nashriyoti.
5. Yusupova, F. (2019). **Duduqlanishni korreksiya qilishda psixologik va pedagogik yondashuvlar**. Toshkent: O‘zbekiston pedagogika universiteti nashri.
6. Qodirov, S. (2020). **Inklyuziv ta‘lim texnologiyalari va pedagogik innovatsiyalar**. Toshkent: “O‘qituvchi” nashriyoti.